

Unveiling Paranormal Medicine in the Occult Sciences of the Middle Islamic Period: A Thematic and Content Analysis of Three Manuscripts (*Daqāiq al-Haqāiq*, *Asrār Ghāsemī*, and *Herz al-Amān Men Fetan al-Zamān*)

Seyyed Saeed Seyyed Ahmadi Zavieh¹ , Seyyedeh Maryam Poursaleh Amiri²

1. Associate Professor, Comparative and Analytical History of Islamic Art, Faculty of theories and art studies, Art University, Tehran, Iran (szavieh@art.ac.ir)
2. . PhD. Student, Comparative and Analytical History of Islamic Art, Faculty of theories and art studies, Art University, Tehran, Iran (Maryamamiri867@gmail.com)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 26 December 2023
Received in revised form: 8 July 2024
Accepted: 18 August 2024
Published online: 29 August 2024

Keywords:

medicine,
occult science,
Islamic period,
Daqāiq al-Haqāiq, *Asrār Ghāsemī*,
Herz al-Amān Men Fetan al-Zamān.

ABSTRACT

The relationship between medicine and supernatural practices has a long-standing history. Paranormal medicine has often been considered an alternative response to the limitations of conventional medical approaches. By examining the structural connections between medicine and occult sciences, researchers can gain valuable insights into the discourse of paranormal practices in Iran. This essay aims to introduce and analyze the thematic and content-related aspects of non-normative medicine in three influential texts from the middle Islamic period: *Daqāiq al-Haqāiq*, *Asrār Ghāsemī* and *Herz al-Amān Men Fetan al-Zamān*.

The different writing traditions employed in these manuscripts reflect various religious, social, and behavioral aspects, leading to the emergence of numerous non-standard medical procedures. Ancient texts serve as indicative sources in historical research, offering an authentic portrayal of past societies. Examining these manuscripts from the perspectives of medical content and topic reveals three primary approaches: health maintenance, treatment instructions, and disease prediction. The most recurrent medical references in occult science texts involve the use of supplications and Qur'anic verses as the preferred methods for treating abnormalities. This research employs a descriptive-analytical method to explore unpublished historical texts and attempts to interpret a unique perception of paranormal medicine's ontological position in the context of science, offering a fresh perspective on the role of supernatural practices in the past.

Cite this article: Seyyed Ahmadi Zavieh, S.S. & Poursaleh Amiri, S.M. (2024). Unveiling Paranormal Medicine in the Occult Sciences of the Middle Islamic Period: A Thematic and Content Analysis of Three Manuscripts (*Daqāiq al-Haqāiq*, *Asrār Ghāsemī*, and *Herz al-Amān Men Fetan al-Zamān*). *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 56 (2), 135-155.

DOI: 10.22059/jhic.2024.370182.654455

© The Author(s).
DOI: 10.22059/jhic.2024.370182.654455

Publisher: University of Tehran Press.

مطالعه موضوعی و محتوایی طب فراهنجار در متون علوم غریبه دوران میانه اسلامی

(بررسی سه نسخه دقائق الحقایق، اسرار قاسمی و حرز الامان من فتن الزمان)

سید سعید سید احمدی زاویه^۱؛ سیده مریم پورصالح امیری^۲

۱. دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر تهران، رایانامه: szavieh@art.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر تهران، رایانامه:

Maryamamiri867@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۴/۱۸</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۵/۲۸</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۶/۱۸</p>	<p>ملاحظه در روابط ساختاری طب و علوم فراطبیعی، خوانش متفاوتی از مفهوم‌سازی هوشمندانه علم دوران قدیم و قرلنت متباینی از گفتمان علوم غریبه در ایران، در اختیار پژوهشگران تاریخ قرار می‌دهد. پژوهش پیش‌رو با هدف معرفی و تحلیل موضوعی-محتوایی سه متن مشهور و معتبر علوم غریبه دوران میانه اسلامی؛ <i>دقائق الحقایق</i>، <i>اسرار قاسمی</i> و <i>حرز الامان من فتن الزمان</i> پرداخته است.</p> <p>پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی با استفاده از بازخوانی اسناد کهن تاریخی با رویکردی تبیینی-تحلیلی به مقوله طب فراهنجار در متون علوم غریبه پرداخته است. دوران متأخر با تغییر ماهیت علم از شناختی به تجربی، دامنه مفهومی و معنایی علوم تغییر یافت و این دو حوزه از هم جدا شد. در نتیجه، جدا شدن علوم غریبه از علوم جدید به تقابل و خرافه‌پنداری آن منجر شد. اما در این میان، آمیختگی متون علوم غریبه با متون علمی طبی و برعکس حفظ شد.</p> <p>با بررسی و مطالعه گزاره‌های طبی از دو منظر موضوع و محتوا در سه نسخه علوم غریبه دوران میانه، مضامین و حفظ الصحه، دستورالعمل‌های علاجی، تداوی و طالع‌بینی بیماری‌ها از متون استخراج شده است.</p>
<p>کلید واژه‌ها: <i>اسرار قاسمی، حرز الامان، دقائق الحقایق، طب فراهنجار، علوم غریبه.</i></p>	

استناد: سید احمدی زاویه، سید سعید و سیده مریم پورصالح امیری (۱۴۰۲). مطالعه موضوعی و محتوایی طب فراهنجار در متون علوم غریبه دوران میانه اسلامی (بررسی سه نسخه *دقائق الحقایق*، *اسرار قاسمی* و *حرز الامان من فتن الزمان*). پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۶ (۲)، ۱۳۵-۱۵۵.
DOI: 10.22059/jhic.2024.370182.654455

© نویسندگان.

DOI: 10.22059/jhic.2024.370182.654455

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

مقدمه

در طول تاریخ، دشواری مرگ، درد و انقطاع نسل از مهم‌ترین نگرانی‌های بشر به‌شمار می‌آمد و پزشکی چیزی جز راهکاری برای به‌عقب انداختن مرگ، کاهش درد و تنازع بقا نبود. در تمدن‌های کهن، درد از سوی اهریمن و سبب درمان، فراطبیعی و آسمانی قلمداد می‌شد. در نتیجه، مناسک دینی-جادویی ظاهراً اولین و مهم‌ترین راهکار درمانی به‌شمار می‌آمده است.

با این وصف، اندیشه استمداد از نیروهای فراطبیعی هیچ‌گاه در تاریخ پزشکی به فراموشی سپرده نشد؛ زیرا علم تجربی به‌تنهایی پاسخ‌گوی تمام نیازهای بشر مستاصل نبوده و نیست. طب فراطبیعی یا فراهنجار* که امروزه بعضاً به‌مثابه خرافات و موهوماتی شناخته می‌شود، زمانی بخشی از علوم رایج بود که نه‌تنها در زمان خود خرافه محسوب نمی‌شد، بلکه شاخه‌ای از علم و مورد استقبال عموم قرار داشت. مؤلف *یواقیت‌العلوم و درای‌النجوم* (۵۷۳ق) رقی و افسون را از «علم‌های مکنون» و رایج در «همه روزگار»، و ستودنی نزد «همه ملت‌ها»، و کاری که به‌دست «زهاد، عباد و اصحاب صوامع» انجام می‌گیرد، دانسته و اذعان دارد که علما و حکما به آن اعتقاد دارند و آن را «طب روحانی» خوانده‌اند (دانش‌پژوه، ۱۳۴۶: ۲۰۰). پس از مؤلف *یواقیت‌العلوم*، ابن ابی اصیبعه (۶۶۸ق) در *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*، که مطول‌ترین و کامل‌ترین منبع تاریخ پزشکی است، شرحی بر انواع متفاوتی از طب جادویی در تمدن‌های کهن ارائه می‌دهد^۱.

بررسی منابع نشان می‌دهد نوع طبقه‌بندی علوم بر اساس موضوع، به‌حوزه کارکردی و عملکردی آنها مربوط است. با آنکه حکمای اسلامی بر مبنای نگرش‌های فکری و تخصص، هر کدام علوم را طبقه‌بندی نموده‌اند؛ لیکن به همراه بودن علوم مختلف توجه داشته و این دیدگاه نیز در متون دوران اسلامی قابل مشاهده است. از این‌رو، طب و علوم غریبه که با هدف بقای انسان پرورده شده‌اند در یک حوزه قرار دارند. پژوهش حاضر با هدف بررسی مباحث طبی مندرج در متون علوم فراطبیعی دوران میانه اسلامی که سنت تاریخ‌نگاری پزشکی تاکنون از این دیدگاه به آن نپرداخته است، روایی موضوعات طبی را از دیدگاه علمی و شبه‌علمی بررسی می‌کند.

انک: ابن ابی اصیبعه، احمد بن قاسم، (۱۳۸۶). *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*، دانشگاه علوم پزشکی ایران. مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی. طب اسلامی و مکمل

پیشینه پژوهش

با توجه به محدودیت علوم محتجبه، امروزه این نوع گفتمان معذوریت‌هایی یافته و از همین رو، دشواری دسترسی به منابع موجب محدودیت پژوهش‌ها شده است. بنابراین، دوران اخیر از حیث بررسی این گونه نسخ، کم بضاعت مانده و آنچه به عنوان پیشینه پژوهش صورت گرفته، بسیاری از متون کهن در روزگاران گذشته است که در این پژوهش به سه منبع اصلی/اختیارات، عجایب‌نامه‌ها و علوم غریبه به تفصیل پرداخته شده، اما سوییۀ دیگر موضوع که مرتبط با پزشکی و درمان است در برخی از منابع معاصر مورد جست‌وجو و تحقیق قرار گرفته است. از این منظر، می‌توان به برخی از منابع اشاره نمود: کتاب پژوهشی در مبانی سنتی پزشکی مردم ایران اثر ابوتراب نفیسی (۱۳۶۴)، به طب الائمه، دعاها، اوراد، طلسمات، تعاویذ و در طب عامیانه، بیمارنامه، لوح حیات و ممات، افسون کردن و مهار کردن بادها، تعاویذ درد و ... معطوف شده است. در کتاب تاریخ جنون در جامعه اسلامی دوره میانه (۱۹۹۲/م/۱۳۷۰ش) اثر مایکل دبلیو دالس، آیین‌هایی چون زار، حمدشه، طالع‌بینی، طب‌الرقه، قرآئت نام خداوند و سوره‌ها برای درمان بیماری‌های ذهنی مورد توجه قرار دارد. کتاب طب اسلامی (۱۹۹۷/م/۱۳۷۵ش) تألیف مانفرد اولمان به بررسی گزارش‌های بسیاری از نخستین طبیبان پارس و یونان چون علی بن ربن طبری، دیسکوریدوس و گزانوکراس در متون اولیه و دستاوردهای جادویی طبی آنان می‌پردازد. کتاب پزشکی سنتی مردم ایران شامل طب سنتی، گیاهان دارویی و آبهای معدنی (۱۳۷۷)، تألیف ایرج افشار سیستانی بر اساس داروهای سنتی، انواع درمان بیماری‌ها و عقاید عامیانه که در جوامع مختلف ایران معمول بوده، صورت یافته است. پتر ای. پورمن^۱ و امیلی ساواژ اسمیت^۲ در کتاب پزشکی اسلامی دوره میانه (۲۰۰۷/م/۱۳۸۵ش)، طب جایگزین چون دعاها، طلسم‌ها در برابر چشم‌زخم یا ناباروری، دور کردن بیماری‌ها، طب‌النبی و مرگ ناگهانی را تحلیل کرده‌اند. علی بلوکباشی در مجموعه مردم شناسی دانش پزشکی در فرهنگ ایران (۱۳۹۹) به روش‌های متفاوتی از پزشکی عامیانه در ایران، گیاهان دارویی مقدس، آب‌های شفافبخش، بادها و روح‌های بیماری‌زا و باورهای بیماری‌زایی از چشم‌زخم و راه درمان آنها اشاره نموده است. مقاله درمان عامیانه نزد مردم ایران نگاشته حسن ذوالفقاری، مجله طب سنتی اسلام و ایران (۱۳۹۲)، به صد بیماری شناخته شده نزد مردم ایران و راه‌های درمان آن در مناطق مختلف اشاره می‌کند. مقاله علمی پژوهشی ستیسیز با طب (ریخت‌شناسی خرافه‌های طبی در ایران از قرن هفتم تا دوازدهم قمری با تکیه بر سه دستنویس) تألیف مجتبی مجرد (۱۳۹۷)، علل گسترش خرافه‌های طبی را در دوران میانه ناآشنایی به سبب بیماری‌ها، تلاش برای بی‌ثمر نشان دادن طب و نابسامانی‌های فرهنگی اجتماعی و اقتصادی بیان می‌کند. مقاله کاربردهای آئینی ظروف و جامه‌های جادوپزشکی با تأکید بر جامه‌های جادوپزشکی

1 Peter E Pormaan

2 Emilie Savage_Smith

دوران اسلامی (۱۳۹۸) از سیده مریم پورصالح امیری و عبدالکریم عطارزاده، نقش مرقوماتی چون ادعیه، اشعار، سور و آیات قرآنی، تصاویر نجومی، اسماء متبرکه و فرشتگان مقرب بر این ظروف را شواهدی از جادوپزشکی به شمار می‌آورد.

پژوهش‌های مذکور از جنبه گفتمانی معطوف به فرهنگ پزشکی و درمانی انجام شده است و بررسی زمینه‌های مرتبط با طب فراطبیعی از منظر متون بازمانده بسیار نادر و محدود است. در پژوهش‌های انجام شده، اطلاعات غنی از فرهنگ عامه تدوین یافته است، اما دیدگاه علمی در آنها مشاهده نمی‌شود. پژوهش حاضر با اعتنا به نسخ نفیس منتشر نشده از دوران میانه اسلامی به یکی از موضوعات بنیادین یعنی طب فراطبیعی پرداخته و این مقوله را با ارائه تعریف جامعی از علم از نو بررسی و تحلیل کرده است.

طب فراهنجار

طب

واژه «طب» و «طَبَّ» در فرهنگ‌های عربی چون کتاب الماء (ازدی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۴۴۹)، که لغت‌نامه جامع پزشکی است، علاج الجسم و النفس، الرِّفْق بالمريض معنا شده است. همچنین در اقرب الموارد (شرتونی، ۱۴۱۶ق، ج ۳: ۳۵۰)، الرِّفْق؛ السحر؛ علاج الجسم و النفس؛ الشان مفهوم «الطَب» قلمداد می‌شود. در بسیاری از قاموس‌نامه‌های فارسی و عربی، طب در معنای جادویی و سحر آمده است. طب عملی انگاشته می‌شد که کاری بس عجیب و خارق‌العاده بود. از این رو، اعمال ناظر به مقوله طب، سحر و جادو اطلاق می‌گشت. از سویی، علاج نفس به درمانی غیر از درمان جسمانی اشاره دارد. بنابراین، طبابت و پزشکی جز درمان جسم درمان روح را نیز از مصادیق طبابت قلمداد می‌کرده است.

فراهنجار

هنجار در این پژوهش، پنداری از مجموعه استانداردها یا معیارهای مورد توافق تصریح شده یا عموماً پذیرفته شده که بیشتر به‌گونه متعارف انجام گرفته است و مورد پذیرش عموم جامعه قرار دارد. رفتارهای بدیهی که در بافت جامعه نهادینه شده است. به‌طور معمول هنجارها، انتخاب‌هایی از بین گزینه‌های موجود هستند که بنابر شرایط، مورد توافق اکثریت قرار می‌گیرند؛ اما این هنجارها در شرایط خاص، واقعیتی مطلوب محسوب نمی‌شوند؛ زیرا جزم‌گرایی در مقابل تعارضات ایجاد شده پاسخ‌گو نیست. برعکس، فراهنجار به پدیده‌ها، الزامات نظری و عملی و غیر عادی و ناساز با هنجار معمول گفته می‌شود که مورد پذیرش جزم‌گرایان قرار ندارد. «فراهنجار یا پارانرمال، پدیده‌هایی توصیف شده در فرهنگ عامه، فولکور و دیگر بدنه‌های دانش هستند که وجودشان در این زمینه‌ها به‌عنوان چیزهایی توصیف شده است

که فراتر از تجربه یا توضیح علمی قرار دارد» (Webster Dictionary Merriam) و بر اساس علوم کنونی توجیهی ندارند. در واقع، همه موضوعاتی که علم (Science) قلمداد می‌شوند در جرگه فراطبیعی نمی‌توان به حساب آورد. یکی از معیارهای تمایز علم از شبه‌علم، ابطال‌پذیری ادعاهای مطرح شده است؛ بنابراین تا زمانی که ادعاها ابطال‌پذیر نباشند، انکارپذیر نیستند، بلکه در انتظار توضیح علمی قرار دارند. بر این اساس، طب فراهنجار در سه نظام معرفتی قابل‌بازنمایی است؛ الف). در شبه‌علم گزاره‌هایی وجود دارند که بر اساس استدلال علمی مطمئن‌اند. این گروه را نمی‌توان جزو شبه‌علم به‌شمار آورد؛ زیرا قابل توضیح علمی هستند و در دسته علم جای دارند.

ب). قسمی نیز به سبب فراهم نشدن شرایط، امکان بررسی و حصول نتیجه ابطال‌پذیر بودن یا ابطال ناپذیری ندارند. این گروه در زمان ایجاد وضعیت و شرایط مطلوب قابل بررسی هستند.

ج). گروهی هستند که هیچ توجیه علمی ندارند؛ اما بر اساس تجربه، ابطال‌پذیر هم نیستند. این سهم، پدیدارهایی هستند که هنوز علم امروزی در رد یا تأیید آنها ناتوان است. تمایز بین علم و شبه‌علم بسیار دشوار است؛ زیرا بعضی علوم مشتقی از شبه‌علم هستند و نمی‌توان فراموش کرد که آنچه امروز برخی به مثابه شبه‌علم می‌شناسند، دوران پیشین علم متقن بوده است. بخشی از این علوم پیش‌درآمدی از علوم جدید بوده‌اند؛ از آن جمله کیمیاگری و اختربینی که به علم شیمی و نجوم تبدیل شده است.

مهم‌ترین متون ماوراء الطبیعه دوران اسلامی

با توجه به حرمت جادوگری و کهانت در اسلام، تأملات فقهی درباره انواع گوناگونی از علوم غریبه متباین به نظر می‌رسد. بر اساس آموزه‌های مذهبی و به‌طور کلی، می‌توان دخالت در امور طبیعی را به نوع نیک و شرّ برشمرد. جادوگری، طلسم‌اندازی و این قبیل پدیده‌ها هر جا که به نیروهایی غیر خدایی استوار باشد، نکوهیده و پناه‌جویی به خداوند و نیروهای خیر روا دانسته می‌شود.

ماوراء الطبیعه یا فراطبیعی نیز به پدیده‌هایی گفته می‌شوند که تابع قوانین طبیعت نیستند. به‌طور عموم، رویدادهای ماوراء الطبیعه با استدلال‌های صرفاً علمی و قوانین فیزیکی قابل توضیح نیستند؛ بنابراین در زمینه‌هایی چون دین و فرهنگ عامه مطرح می‌شوند که تاکنون علم به اثبات آنها قادر نبوده است. از این رو، عمده منابع موجود ماوراء الطبیعه با مسائل مذهبی و اعتقادی، باورها و فولکور گره خورده است، اما به این معنا نیست که همه آنها از سیطره علم خارج شده باشند. مهم‌ترین متون ماوراء الطبیعه دوران اسلامی شامل احکام تنجیمی (اختیارات)، فالنامه‌ها (طالع‌نامه‌ها)، عجایب‌نامه‌ها و علوم غریبه است.

اختیارات

علمی است برای اوقات خیر و شر در مراقبت از کارها، شروع کارها و بهترین زمان برای هر کار. این علم با شناخت هیئت و نجوم و اشراف بر احکام تنجیمی ارتباط دارد. «اصل کلمه اختیارات مربوط به علم نجوم است اما به تدریج این مسئله در ارتباط با وقت خوب و بد در انجام کارهای روزانه مردم متصل شده و زمانی که جنبه شرعی به آن ضمیمه شد، دانش اختیارات را در مدل تازه پدید آورد... در کنار تقویم‌های سالانه که زمان‌های خوب و بد را برای انجام کارهایی که باید یا نباید انجام داد، نوشته می‌شد کتاب‌هایی هم بود که به صورت کلی به این مسئله پرداخته و در حکم یک تقویم دائمی در حوزه خوب و بد بود» (جعفریان، ۱۳۹۶: ۳۸۵). اختیارات نیز چون منابع دیگر، گنجینه‌ای چند دانشی است که اطلاعات مهمی از نحوه زندگی گذشتگان در اختیار قرار می‌دهد. این متون به‌طور معمول، در بردارنده دانش حکمای قدیم، جغرافی‌دانان، منجمان، اخبار و روایات اطلاعاتی در تأیید حوادث تاریخی زبان‌های مختلف، آداب و رسوم و باید و نبایدهایی است که شرع آن را تأیید و تکذیب کرده‌اند. در واقع، اختیارات احکامی از شرع در اوقات مطلوب و احکام چند دانشی قدیمی به سعد و نحس ایام مربوط است. درباره درمانگری موضوعاتی چون سعد و نحس، فصد کردن، حجامت کردن، اوقات طلب فرزند، سرتراشیدن، طالع مولود، اوقات جماع و احوال زنان و مردان، احکام اختلاجات^۱، ادعیه و تعویذات برای بیماران مورد توجه قرار دارد. ترقیماتی با مضمون پزشکی طالع‌بینی ترقیم شده که از آن جمله است: «المنافع البینه و ما یصل بالاربعه الازمه از نویسنده‌ای نامعلوم که بر پزشکی طالع‌بینی تأکید دارد. کتاب کنز‌العلوم و الدر المنظوم فی حقائق علم الشریعه و دقائق علم الطبیعه اثر ابوعلی محمد الاندلسی ابن ترموت المغربی (وفات ۳۹۱ ق) در باب پزشکی طالع‌بینی است» (شمس اردکانی و همکاران، ۱۳۸۷: ۴۶۶-۴۶۸).

عجایب نگاری

عجایب نگاشته‌ها که قدمتی پیش اسلامی دارند در دوران اسلامی با آغاز جغرافیانگاری از اوایل دوران اسلامی پدیدار شدند، سپس از منابع بسیاری چون کتب ادبی و طبیعیات بهره بردند. ثبت و نگارش اطلاعات جغرافیایی و سفرنامه‌نویسی همراه با خیال‌پردازی منبعث از فرهنگ شفاهی بازمانده پیش از اسلام ملقمه‌ای خوشایند و مطلوب پدید آورد که مورد اقبال عمومی قرار داشت. در هر یک از آنها نمونه‌هایی فراوان از دانش عامه در عصر مؤلفان افسانه‌ها، باورها و اعتقادات مردم در زمینه‌های متفاوت بازتاب یافته است. دوره میانه اسلامی بین قرن چهارم تا هشتم هم‌زمان با اوج‌گیری جغرافیانگاری، عجایب‌نگاری نیز بسط یافت.

۱ الإختیارات؛ لرزش، رعش، تکان خوردن عضوی از اندام انسان (فرهنگ ابجدی: ۲۸)

در عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات طوسی (وفات ۵۶۵ ق) فصل‌هایی در طبابت و خواص اشجار و حیوانات بیان شده است. فصل‌های «فی علم الطب و المعالجات»، «فی علم الطب و التداوی»، «ذکر الاغذیه و ترتیب الاکل»، «فی المواید»، «معالجات الاطباء النادره» به برخی از بیماری‌ها و راه درمان آنها می‌پردازد.

علوم غریبه

علوم غریبه یا علوم خفیه در مقابل علوم جلیه یا علوم متعارف قرار دارد. علوم مشهور، علمی‌اند که با الگوهای شناخته شده مشاهده و آزمایش از علوم نامتعارف جدا می‌شوند و در دسترس همگان قرار دارند؛ اما علوم خفیه، دانش‌هایی سری، پنهان و دور از دسترس عموم هستند. در نگاه کلی، بیشتر متون به شرح پنج شاخه مهم کیمیا^۱، لیمیا^۲، هیمیا^۳، سیمیا^۴ و ریمیا^۵ پرداخته‌اند. اما شاخه‌های دیگری از این علوم مانند خواص اسماء الله، خواص آیات و سوره‌ها، خواص ادعیه، احراز، تعاویذ، رمل، علم اعداد و اوقاف^۶، طالع‌بینی، علم احضار، علم اکتاف^۷، وهم و دم^۸، فراست، اختلاجات، تنجیم، ملاحم^۹، طیره^{۱۰} و غیره در متون علوم غریبه وجود دارند. آنچه متون را به آمیخته‌ای غیر قابل تمایز تبدیل می‌کند، خاستگاه این آثار است. عناصری از منابع بین‌النهرینی، ایرانی، یونانی-اسکندرانی، یهودی، هندی، صائبی و عرب جاهلی و به تدریج منابع اسلامی سیر تکاملی از علوم غریبه را در دوران اسلامی قوام بخشیده‌اند. بخش عمده‌ای از سنت دانش علوم غریبه از آن اخترشناسی و علم حروف اعداد و اوقاف است و بیشتر دستورها بر اساس رهنمودهایی از این قبیل شکل یافته‌اند.

از مهم‌ترین آثار تألیفی علوم غریبه از دوران نخستین تا میانه، می‌توان به تسخیرات ابو یعقوب سراج الدین سکاکی، کنوز المعزمین منسوب به ابن سینا، غایه الحکیم و احق النتیجتین بالتقدیم منسوب به ابومسلم مجریطی، السر المکتوم منسوب به فخر الدین رازی، شمس المعارف الکبری از شرف الدین بونی،

۱ صنعت اکسیر عبارت است از تبدیل قوای اجسام معدلیه به یکدیگر. ال بدین وسیله از فلزات معمول، طلا و نقره حاصل شود.

۲ علم طلسم است.

۳ علم تسخیرات، قواعد علوی یا سبعة سیاره

۴ علم خیالات است.

۵ علم شعبدات است.

۶ علم اوقاف موفق کردن شکلی است که عدد مجموع سطور آنچه افقی چه عمودی و چه مورب با هم برابر باشد. در این صورت شکل را موفق می‌خوانند؛ جدول وقفی

۷ پیش‌بینی آینده از نقطه، خال یا رنگ از استخوان شانه گوسفند

۸ بررسی حالت معنوی و روحی فرد از مشاهده دم و بازدم وی

۹ پیشگویی حوادث بزرگ آینده، به‌ویژه آخرالزمان

۱۰ پیش‌بینی بد یا شوم بر اساس حرکات پرند

دقائق الحقایق از محمدبن ابراهیم الهیکلی نصیری، شرح ادواق الحکمه الربانیه فی شرح اوفاق اللمعه النورانیه از عبدالرحمان بسطامی، اسرار قاسمی تألیف حسین الواعظ الکاشفی، حرز الامان من فتن الزمان تألیف علی بن الحسین الواعظ الکاشفی و مفاتیح المغالیق نوشته محمد دهدار فانی شیرازی اشاره کرد.

دقائق الحقایق

نسخه دقائق الحقایق، نسخه‌ای اصل و به خط مؤلف «نصیرالدین محمد ابن ابراهیم ابن عبدالله الرمان المعزم لساعاتی الهیکلی نصیری» متعلق به ۶۷۰ هجری قمری است. «مؤلف کتاب پیشگو، طالع بین، ساعت‌ساز و شاعر غیاث‌الدین کیخسرو سوم سلطان جوان سلجوقی روم بوده است» (رضائی، ۱۳۹۹: ۶۶). به همین سبب، کتاب را به کیخسرو سوم سلجوقی تقدیم کرده است. اثر تألیف شده متشکل از سه بخش طلسمات، دقائق الحقایق و مونس العوارف است که بخش سوم به نظم تألیف شد. «این کتاب نسخه‌ای در زبان فارسی در باب علوم غریبه، طلسمات و طالع بینی است که در کنار رسائل دیگری که آنها هم در طلسمات و نجوم و تنجیم است قرار دارد... کتاب دست کم از پنج رساله تشکیل شده که تنها به دو رساله آن اشاره شده است. از این نسخه که دارای جای خالی بسیار و صحافی نامنظم است، ۱۴۶ برگ باقی مانده است» (رضائی، ۱۳۹۹: ۶۰).

اسرار قاسمی

حسین بن علی الواعظ کاشفی (۹۱۰ق/۱۵۰۴م) نویسنده اسرار قاسمی در علوم مختلف همچون تفسیر، حدیث، فن خطابه، انشاء، ریاضیات، علوم غریبه، نجوم و جز آنها تبحر داشت (میرخواند، ۱۳۳۹: ۲۷۷). از وی کتاب‌های بی‌شماری همچون اسرار قاسمی، اخلاق محسنی، انوار سهیلی، بدایع الافکار فی صنایع الاشعار، جواهر التفسیر، رساله حاتمیه، الرساله العلیه فی الاحادیث النبویه، روضه الشهداء، فتوت‌نامه سلطانی، لب لباب معنوی، مواهب علیّه، رساله در امامت، تحفه الصلوات، فضل الصلوات مخزن الانشاء، صحیفه شاهی، شرح کتاب السرور فی علم الصنعه، آینه اسکندری، لوائح القمر، المرصد الاسنی فی استخراج الاسماء الحسنی، النقاوه فی آداب التلاوه، لباب المعنوی فی انتخاب المثنوی و دیوان کاشفی بر جای مانده است که از این میان اسرار قاسمی، آینه اسکندری، لوائح القمر، شرح کتاب السرور فی علم الصنعه، المرصد الاسنی فی استخراج الاسماء الحسنی در باب علوم غریبه نگاشته شده‌اند.^۱ کتاب اسرار قاسمی در دوران پسین، جایگاه مهمی در سنت نگارشی نسخ علوم غریبه دارد. مؤلف در نگارش رساله، مطالبی را از منابع متقدم گردآوری کرده و کتاب را به «امیر سید قاسم» از امرای دولت

۱ نک: گوهری فخرآبادی، مصطفی. (۱۳۹۹). زمانه، زندگی و کارنامه ملا حسین واعظ کاشفی

صفوی اهدا نموده است. این نسخه پس از تأسیس مذهب تشیع شکل می‌گیرد، اما همچون نسخه‌های طلسمی گذشته به سیاق نگارشی علوم غریبه تمایل دارد و بر اساس اسلوبی فراطبیعی شکل گرفته است. *اسرار قاسمی* از مطالب کتب «اشعار خالد بن یزید، ابن عمویه، تماثیل ابن وحشیه، حسا(جایی به شام است نزدیک کرک) (۶) و دکوک ابن عراقی، حل‌المشکلات، خلاصه کتاب بالنبار، دوالیس اسکندرانی، رسائل خسروشاه معماری، رسایل هلالیه، رسایل جلدکی، رسایل مجریطی، سر مکتوم، سبعة و سبعین، سلطان ولد، سحرالعون، سرالاسرار، سند ابو عبدالله مسیحی، شامین، شذور الذهب، طغرائی، عشر مقالات، عیون الحقائق، مختصر جالینوس، مصحف هرمس الهمامسه، مکتب، میزان مولوی، مقالات ۱۳ گانه رازی، نوامیس افلاطون و نحب (نخب) جابری» (گوهری فخرآبادی، ۱۳۹۹: ۳۴۸) بهره برده است. علوم خمسة محتجبه؛ کیمیا، لیمیا، هیمیا، سمیا، ریمیا موضوع اصلی کتاب است.

حرز الامان من فتن الزمان

تذکره *حرز الامان من فتن الزمان* معتابه‌ترین رساله در خواص و آثار حروف مقطعه قرآنی، اسماء ربانی و سور و آیات فرقانی است که در قرن ۱۰ هجری قمری، علی بن الحسن واعظی کاشفی پسر حسین واعظ کاشفی نویسنده *اسرار قاسمی* آن را جمع‌آوری و تألیف کرده است. «صفی علی (۹۳۹ ق) فرزند ملا حسین کاشفی وارث ادبیات علوم غریبه و متخصص در علم حروف در شهر هرات و به‌طور کلی در خراسان است. خراسان در یک دوره طولانی مرکز تصوف بود و این زمان یعنی قرن نهم و اوایل قرن دهم تصوفی نو در ترکیب با علوم غریبه در آن فراهم آمده و صفی در آثار متعددش می‌کوشد تا با استفاده از لایه‌های مختلف فرهنگی، جامعه، دین و دانش‌هایی که نزدیک به علوم غریبه هستند، سامانه صوفیانه- علوم غریبه را تقویت کند. کتاب *حرز الامان* یک اثر مختصر و منظم و به‌عنوان یک مانیفیست برای دستگاهی که علوم غریبه در طول قرون ساخته به‌شمار می‌آید» (جعفریان، ۱۳۹۸: ۴۷۶).

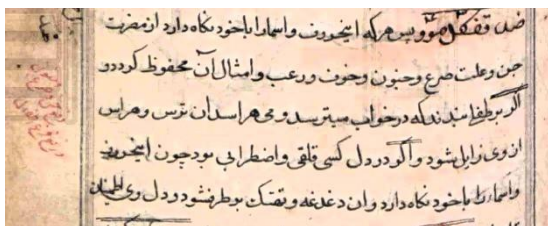
این نسخه، دارای پنج مقاله و هر مقاله پنج باب منسوب به پنج تن آل عبا و هر باب دارای دوازده فصل، عدد ائمه اثنی عشر است. مقاله‌ها در بیان صفات و خواص حروف، در خواص حروف ثمانیه و عشرون و طبایع آنها، خواص اسماء الحسنی، دعوات اسم اعظم، خواص آیات قرآنی و خواص سور قرآنی نوشته شده است. مؤلف، حروف و سور قرآنی را از نفایس علوم خفیه و منسوب به ائمه اهل بیت علیه‌السلام و اینچنین به‌کار بستن آن را ضروری دانسته است؛ «اکثر این اعمال شریفه لازم بود و توسل جستن به آن واجب و متحتم؛ زیرا که نیل مطالب و مآرب و عروج به مراتب و مناصب و تسخیر نفوس جباران است و... و منع آفات و امراض (حرز الامان من فتن الزمان، برگ ۱ راست و چپ).

این نسخه به‌سبکی متفاوت از مکتوبات طلسمی پیشین و تحت تأثیر کاربردهای عرفانی حروف نگاشته شده است؛ اما همچون نسخه‌های پیشین حاوی دستورالعمل‌هایی در رهایی از بیماری، مرض و

دوری از آنهاست. مؤلف از ۱۷ مأخذ و منبع در علم حروف، خواص قرآن، اسماءالله و طبایع حروف که در این اثر از آنها استفاده شده، نام می‌برد.

بررسی موضوعی

گزاره‌هایی چون درمان و درمانگری از مسائل حیاتی در جوامع و در بستر تاریخ هستند که در منابع علوم غریبه به آن پرداخته شده است. در طبقه‌بندی بیماری‌ها دو رویکرد مورد نظر قرار دارد. بررسی انسان به عنوان موجودی پیچیده و چند بعدی سبب شد تا انسان در ساحت‌های جسمی و روحی مورد کند و کاو قرار گیرد. از منظر پزشکی نیز بیماری‌ها در دو گروه بیماری‌های جسمی و روحی قرار دارند. در گذشته، بیماری‌های روحی را معلول تسخیر نیروهای متافیزیکی می‌دانسته‌اند. از این رو، شیوه‌های درمانی بر اساس ایجاد شرایط بدنی نامناسب برای ترک نیروی متافیزیکی تدبیر می‌شد. در نسخه‌های *دقائق الحقایق*، *اسرار قاسمی* و *حرز الامان* نمونه‌های بسیاری از دستورات عمل‌های درمانی برای این نوع از بیماری‌ها که از آن به دیوانه، صاحب علت، صاحب دق، جنون، خوف و رعب، اله‌های درونی و بیرونی و مرض باطنی یاد شده است، وجود دارد (تصویر ۱)؛ «پس هر که اینحروف و اسماء را با خود نگاه دارد از مضرت جن و علت صرع و جنون و خوف و رعب و امثال آن محفوظ گردد و اگر بر طفلی بندگان که در خواب می‌ترسد و می‌هراسد آن ترس و هراس از وی زایل شود و اگر در دل کسی قلقی و اضطرابی بود چون اینحروف و اسماء را با خود نگاه دارد و آن دغدغه و تهتک برطرف شود (تصویر ۲).

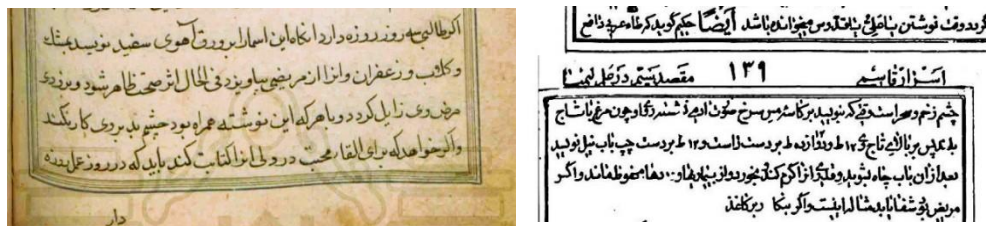
تصویر ۲. حرز الامان، ص ۶۰ عچپ

تصویر ۱. دقائق الحقایق، ص ۹۷

از دیگر مباحث ارائه شده در سه نسخه، عاملیت چشم زخم بر ایجاد بیماری است که از حضور تمدن انسان ملازم با او بوده است. «پیوند دادن مرگ و به طریق اولی بیماری با چشم زخم در پزشکی جهان باستان به‌ویژه در بین النهرین سنت بود و پزشک بین النهرینی پیش از آغاز فرایند درمان ابتدا طی عملیاتی مشخص می‌کرد که بیماری ناشی از عاملی ماوراءالطبیعی مثلاً چشم زخم، چشم بد، دهان بد، انگشت بد است یا آنکه ناشی است عوامل طبیعی و مادی است و باید با دارو درمان شود» (وستر

مارک، ۱۹۷۳م: ۵۶؛ مجیدزاده، ۱۳۸۰: ۲۰۸). بنابراین، چشم زخم همواره یکی از مهم‌ترین دلایل و عوامل ایجاد بیماری محسوب می‌شده است. بخش‌های زیادی در کتاب *حرز الامان و اسرار قاسمی* (تصویر ۳) به راهکارهایی برای دوری و دفع چشم زخم اشاره دارد؛ مانند «پس اگر طالبی سه روز روزه دارد آنگاه این اسماء را بر ورق آهوی سفید نویسد به مشک و گلاب و زعفران و آن را از مریضی بیاویزد فی الحال اثر صحت ظاهر شود و به زودی مرض وی زایل گردد و با هر که این نوشته همراه بود چشم بد بر وی کار نکند» (حرز الامان: ۱۰۴) (تصویر ۴).

تصویر ۴. حرز الامان، صفحه ۱۰۴، راست

تصویر ۳. اسرار قاسمی، صص ۱۳۸ و ۱۳۹

بر اساس اصول طبى مندرج در سه نسخه *دقائق الحقایق*، *اسرار قاسمی* و *حرز الامان* می‌توان مطالب را در سه حوزه موضوعی زیر بازجست:

الف). دستورالعمل‌های پیشگیرانه که در متون طبى از آن به حفظ‌الصحه یاد می‌شود؛

ب). دستورالعمل‌های تداوی و علاجی؛

۳). طالع‌بینی بیماری‌ها.

دستورالعمل‌های پیشگیرانه (حفظ‌الصحه)

حفظ‌الصحه یا اصول شش‌گانه حفظ سلامتی، دستورهای ضروری در حفظ تندرستی و بهداشت هستند. در دو نسخه *دقائق الحقایق* و *اسرار قاسمی* راهکارهای پیشگیرانه، توصیه‌هایی درماني، بهداشتی و تغذیه‌ای وجود دارد. تمام این توصیه‌ها با تأکید بر موقعیت زمانی است که انجامشان به‌طور کامل، اثربخش قلمداد می‌شود. در *دقائق الحقایق* «جدول احکام کلی بر بودن ماه در بروج خالی السیر» جدولی است که در دوازده خانه برج فلکی دستورهایی برای حفظ سلامتی و بهداشت فردی در فصول و بروج خاص توصیه شده است. مهم‌ترین توصیه‌های حفظ‌الصحه، که در این جدول به آنها اشاره شده، فصد کردن، حجامت کردن، داروی مسهل خوردن، کار آتش فرمودن، دارو خوردن، در حمام شدن و موی باز کردن است (تصویر ۵).

تصویر ۵. دقائق الحقایق، جدول احکام کلی بر بودن ماه در بروج خالی السیر، ص 47۷

بخش دیگری از حفظالصحه شامل حفظ تعدیل و کنترل شدت مزاجی در غذاهاست تا از اثرهای نامطلوب آن جلوگیری شود. برای حفظ این تعادل از مصلحات غذایی یعنی ترکیبی از غذای با طبع گرم همراه با غذای طبع سرد و برعکس استفاده می‌شود. «جدول احکام ماه رومیان در خوردن غذاهای موافق و پرهیز کردن از ناموفق از حکم یونانیان» ضمن نصایحی که درباره بهداشت و پزشکی چون جدول پیشین دارد، با اشاره کوتاهی به ارتباط اخلاط بلغم، سودا، صفرا، خون و فصول، پرهیزاتی در خوردن، آشامیدن، بوییدن و افعال روزمره بیان نموده است. هر جا که دستورالعمل‌های حفظالصحه به چشم می‌خورد، هیچ اشاره‌ای به کاربرد تعویذ، دعا و پناه‌جویی به نیروهای فراطبیعی دیده نمی‌شود. این بخش طب را صرفاً می‌توان از نگاه تنجیمی و اعتقاد به فصول، که تاثیری بی‌چون و چرا در طب دارند، در منابع علوم غریبه یافت.

با توجه به اینکه فاصله زمانی اسرار قاسمی با حرز الامان مدت زیادی نیست، اما تفاوت‌های اساسی در موضوعات و اسلوب نگارش این دو وجود دارد. در حرز الامان، نویسنده هیچ دستورالعملی برای حفظالصحه در اختیار خواننده قرار نمی‌دهد و بیشتر نصایح در باب درمان و طلب شفا از خداوند است.

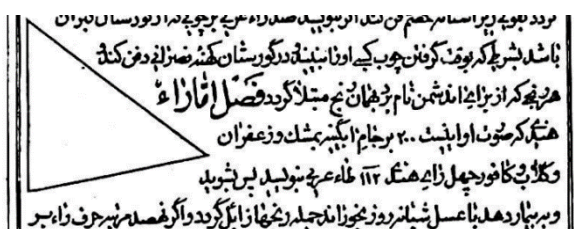
دستورالعمل‌های درمانی

در هر سه متن کهن نسبت دستورالعمل‌های درمانی بیش از حفظالصحه و طالع‌بینی است. نسخه‌های درمانی در دقائق الحقایق به‌طور عموم دستورهایی؛ چون طلسمات، عزائم خوانی، دعوات فرشتگان و موکلین و اسماء الله هستند. به‌ویژه که مؤلف کتاب، معزمی^۱ را کار بزرگی می‌داند که جماعت طبیبان، پژگان، دهریان، مقولیان و فلسفیان را به آن اعتقادی نیست و باور وی نشانگر چشم‌اندازهای فکری در

فقره بیماری و درمان دوران میانه اسلامی است؛ «چون از ارواح کسی آفت رسد به امر باری تعالی از معنی رنجوری و صرع و درد سر و درد دندان و درد چشم و درد شکم و غیره همه به امر حق است و اما موکل بر آن رنج و بر آن عضو یا ملک باشند یا جن باشند و غیر این نیست چنانکه فرموده است محمد مصطفی علیه السلام که چون حق جله ذکره به کسی رنجی دهد ملائکه را بفرستد که یکی رنگ را برد و یکی قوت را برد و یکی نور چشمش را برد و یکی گنااهش را برد و چون فضل و رحمت حق تعالی اندر رسد آن فرشته که رنگ را برده است امر آید که رنگش بر جای نهد و بدان فرشته دیگر که قوتش را به جا برنهد و به فرشته دیگر که نور چشمش بر جا نهد به فرشته‌ای که گنااهش را برده است وحی آید که به عزت من که گنااهش را محو گرداند که رحمت من بی‌شمار است و بی‌دریغ و حق تعالی ملایک را از برون موکل کرده است و جن را از درون بر جوارح و اندرین اسرار بسیار است» (دقائق الحقایق: ۷۷۷).

او در کتابش، آشکارا بنیان‌های اعتقادی بیماری و شفابخاهی را در جهان‌نگری اسلامی ترسیم می‌کند؛ تابعیت ذهنی که از قرون آغازین اسلام طی احادیث نبوی درد را از جانب پروردگار و بیماری را خواست خداوند دانسته و تحمل آن را رنجی در بخشایش گناهان می‌داند. چنین دیدگاهی در قرون پسین، سبب بی‌گرایشی به علوم طبیعی و توجه به دعا و تعویذ در طلب شفا را مدلل می‌دانست. مؤلف *دقائق الحقایق* روش‌های علوم غریبه در کنترل و درمان بیماری‌ها را به‌کار گرفته است، اما در نهایت شفا و صحت را در گروی امر خداوند می‌شمرد. او معتقد است «هر که خواهد بیماری را یا معلولی را که آفت رسیده باشد تیمار کند و از آن رنج او را ایمن گرداند بیارد گوسفند سیاه را قربان کند ... و این طلسمات را بنویسد به مشک و زعفران و در گردن وی بندد شفا یابد بعون الله تعالی... اما چون نماز خواهد کردن اول عهدنامه را سه بار بخواند و بخور مشتری کند و بعد از آن این طلسمات را بنویسد بر پاره کاغذ و در گردن وی بندد به قدرت حق تعالی شفا یابد و این نام‌ها را بنویسد به زهره گاو سرخ و در آتش اندازد تا جینیان را که بدان بخور موکل گشته بامر الله تعالی منهزم گردند و همه بگریزند» (دقائق الحقایق: ۵۵۲).

در نگاهی کلی، *صحیفه اسرار قاسمی* در بردارنده دستورالعمل‌های طبی کمتری است. در فصل سیم در علم لیمیا به‌خواص حروف به‌صورت مفصل پرداخته شده و برای ۲۸ حرف به‌توصیف دستورالعمل‌های لطفی و قهری پرداخته است. درباره دستورالعمل‌های طبی از خواص نگاه‌داشتن، خوردن، خوردن و نشانیدن برخی حروف شرح مفصلی افزوده است؛ از آن جمله «راء» هندی که صورت او این است ۲۰۰ بر جام آبگینه به مشک و زعفران و گلاب و کافور چهل رای هندی ۱۱۲ طاء عربی بنویسد پس بشوید و به بیمار دهد با عسل شبانه روز بخوراند جمله رنج‌ها زایل گردد...» (اسرار قاسمی: ۱۳۵) (تصویر ۶).

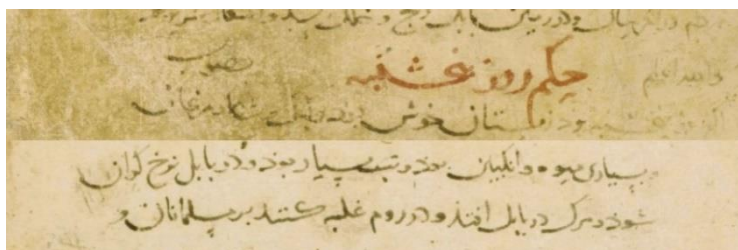
تصویر ۶ اسرار قاسمی، «راء» هندی، ص ۱۳۵ تصویر ۷. حرز الامان، ص ۱۰۶ اراست

در نسخه حرز الامان من فتن الزمان، اعمال ناظر به مقوله طب فراهنجار بر مبنای حروف، کلمه و واژه است. از این رو، دستورالعمل‌ها بر پایه کتابت، خوانش، خوراندن، نوشاندن، دماندن، آویختن و همراه داشتن توصیه شده است (تصویر ۷). به صورت کاملاً روشن، سنت نگارشی در حرز الامان با اسلوبی کاملاً متفاوت از نسخه‌های پیشین و تحت تاثیر جنبش‌های حروفیه بروز و ظهور می‌یابد. مؤلف، بیشترین عامل تأثیر را از حروف مفرده و پس از ترکیب، در طبایع حروف می‌داند. او در نقل قولی از شرح الاحادیث آورده: «هر حرفی از حروف مفرده پیش از ترکیب و بعد از ترکیب خواص و مانع است که از ارواح ایشان ظاهر می‌شود و این همه تاثیرات و افعال از حقایق ایشانست و بعضی از اهل تحقیق در شرح سخن شیخ صدرالدین چنین فرموده‌اند که می‌شاید که ارواح حروف کنایت از طبایع ایشان باشد از حرارت و برودت و رطوبت و یبوست و هر یکی از این طبایع را تعینی است نوعی و شخصی در صورتی خاص» (اسرار قاسمی: ۷). بر همین اساس، در تمهید بیماری‌ها از لحاظ گرمی، سردی، خشکی و تری از خصوصیات سرشتی حروف بهره برده شده است. در حرز الامان نیز همچون دقائق الحقایق و اسرار قاسمی ساعات و اوقات و اختیارات در انجام اعمال نقشی متقن دارند. به جز به کار بستن راهکارهای درمانی و جوهی در تمریض و اعمال قهریه نیز در هر سه منبع وجود دارد.

طالع بینی بیماری‌ها

تمهیدگری و چاره‌جویی برای رهایی از رنج و درد بیماری‌ها سبب توجه به طالع بینی شد. در نتیجه، در نسخ علوم غریبه بخش‌هایی درباره طالع بینی بر اساس اتفاقات و ازدیاد بیماری‌ها منسوب به روزها، و

ماه‌ها فراهم شده است. در نسخه دقائق الحقایق «حکم روز پنجشنبه... و بسیاری میوه و انگبین بود و تب بسیار بود و در بابل نرخ گران شود و مرگ در بابل افتد و در روم غلبه کنند بر مسلمانان...» (دقائق الحقایق: ۴۷۷ و ۴۷۸) (تصویر ۸).

تصویر ۸. دقائق الحقایق، صص ۴۷۷ و ۴۷۸

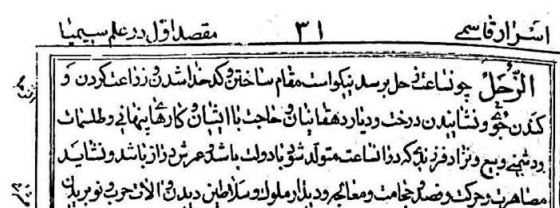
بررسی محتوایی

در بررسی محتوایی، هر سه نسخه دارای راهکارها و دستورهای درمانی‌اند؛ اما توصیه‌های حفظ سلامتی که صرفاً مضامین طبی دارند، تنها در حقائق الدقایق و اسرار قاسمی دیده می‌شود. پیش آگاهی از ظهور و گسترش بیماری و انواع آن از گفتارهای مندرج در حقائق الدقایق است.

حفظ الصحه

هیکی نصیری دربارهٔ اولین ماه از سال چنین آورده است: «در این ماه ازار پسندیده است فصد و حجامت کردن و داروی مسهل خوردن و در این ماه پادشاهی بلغم کم شود و خون غالب گردد حکمت آن است که غذا گوشت‌های لطیف و خایه نیم برشت و از خورش پیاز و سیر پرهیز باید کردن و به حمام باید رفتن و جماع کم باید کردن و شراب عتاب باید خوردن» (دقائق الحقایق: ۴۹). نیز در ماه‌های نیسان، ایار، حزیران، تموز و ... توضیحات و دستورهای طبی با همین روش به مخاطب پیشنهاد می‌شود (تصویر ۹). در کتاب اسرار قاسمی نیز اعمال حفظ سلامتی در وقت و ساعات خاصی توصیه می‌شود. «الزحل: چون ساعت زحل برسد نیکو است مقام ساختن و کدخدا شدن و... نژاد فرزندی که در آن ساعت متولد شود با دولت باشد و عمرش دراز باشد و نشاید مصاهرت^۱ و حرکت و فصد و حجامت و معالجه» (اسرار قاسمی: ۳۱) (تصویر ۱۰).

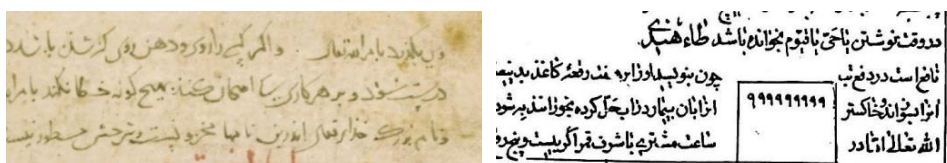
تصویر ۱۰. اسرار قاسمی، ص ۳۱

تصویر ۹. دقائق الحقایق، ص 49r

دستور العمل های درمانی

روش های درمانی به طور عموم در این نوع متون به تهیه دقیق ماده اولیه، ترقیم مکتوبات، خوراندن، نوشاندن، آویختن، خواندن، دمیدن، بوییدن و بخور کردن در ساعات و وقت معین اشتهال دارد (تصویر ۱۱). ماهیت مواد به طور عموم حیوانی، نباتی، عالی و مکتوبات از نوع متن های مقدس و نامقدس، متون تصویری، اعداد و اوافق است که نوشته یا خوانده می شود؛ برای نمونه «اندر بیان اسناد و معجزات نام های تمخیثا» تمخیثا نامی است که در نوشتن، نوشیدن و غسل کردن با آب منظور نظر قرار دارد. «اگر کسی را روی و دهن کژ شده باشد در حال درست شود و بر هر کاری که امتحان کند به هیچ گونه خطا نکند بامرالله تعالی و نام بزرگ خدای تعالی اندرین نامها مخزونست و شرحش مسطور نیست» (دقائق الحقایق: 62 v) (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲. دقائق الحقایق، ص 62v

تصویر ۱۱. اسرار قاسمی، ص ۱۳۹

به جز، اشارات پراکنده طبی در تمام مباحث کتاب *حرز الامان*، فصل بندی هایی صرفاً به دفع امراض و بیماری ها اختصاص داده شده است که نشان از اهمیت موضوع درمان و شفاخواهی در علوم غریبه دارد.

۱ تمخیثا نام یکی از اصحاب کهف است و نام دعایی هم است که به وقت حاجت خوانند (برهان قاطع، ذیل واژه تمخیثا)

نام فصول و ابواب مرتبط با طب بدین شرح است: مقاله سیم: در خواص اسماء حسنی. باب اول: در خواص اسماء مفرد الهی مشتمل بر ۱۲ فصل که در دو فصل به موضوع درمان پرداخته است. فصل پنجم: در دفع خوف و مرض و حصول حفظ و برکت و فصل هشتم: در دفع امراض و رفع اعراض. مقلله اربعه: در خواص آیات قرآنی. باب چهارم: در دفع امراض بدنی و دماغی و اعراض بدنی و حفظ حوامل و تسهیل ولادت و تعویذ اطفال. این باب با ۱۲ فصل به شرح زیر به جزئیات پیشگیری از بیماری‌ها و درمان می‌پردازد؛ در تقویت حافظه و دفع نسیان و وسوسه، در دفع صداع^۱ و تسکین اوجاع^۲، در دفع امراض عین و ازاله رمذ^۳ و وجع اذن^۴، در دفع اعراض و اوجاع دست و پا و سایر اعضا، در دفع وجع معده و جگر و دل و سپرز^۵ و خفقان^۶ و سایر امراض درونی، در دفع حمیات^۷ و تخفیفات اثقال^۸، در دفع قروح^۹ و دمامل^{۱۰} و قوبا^{۱۱} و لقوه و قولنج و بواسیر و نظیف الدم^{۱۲}، در بار گرفتن زنان عقیم، در حمل نسوان و حفظ جنین در بطن ایشان، در تسهیل ولادت و ازاله عسرت زادن، در حفظ حامله و ولود^{۱۳} و دفع بکا و فزع وی و کثرت شیر مرضه، در تعویذ اطفال از مرض ام‌الصبيان^{۱۴} و شیاطین جن و انس. مقاله خامسه در خواص سور قرآنی. باب چهارم: در دفع امراض و اوجاع بدنی و تسهیل ولادت و حوامل و تعویذ اطفال. این باب با ۱۲ فصل در باب پیشگیری‌ها و درمان‌های پزشکی است. در دفع امراض و اوجاع، در دفع صداع و شقیقه و صرع و غش و لقوه، در دفع امراض عین و اذن، در دفع انواع حمیات، در دفع جوع و عطش و ضرر مأكولات، در دفع اوجاع بیرونی و امراض درونی، در دفع یرقان و جراحات و دمامل و بواسیر و اورام^{۱۵} و دفع امراض دواب^{۱۶}، در حفظ حوامل و جنین و تسهیل ولایت و

۱ سردرد

۲ دردها

۳ چشم درد

۴ گوش درد

۵ طحال

۶ تپش، اضطراب

۷ تب‌ها

۸ کاهش براز یا احتمالاً گران شدن آبستنی

۹ زخمها

۱۰ دمل‌ها

۱۱ پوسته پوسته شدن پوست

۱۲ پاک شدن خون

۱۳ فرزند

۱۴ اختلاج و تشنجی که عارض کودکان شود؛ نام مادر دیوی که اطفال را آسیب رساند

۱۵ ورم‌ها

۱۶ چهارپایان

صیانت مولود، در حصول ولد صالح و وقوع ولد مذکر، در ادرار لین مرزعات^۱، در دفع بکا و فزع اطفال و تسهیل فطام^۲ و رستن دندان و انطلاق^۳ لسان ایشان، در تعویذ اطفال از شیاطین جن و انس ایمنی ایشان از چشم بد و نهش هوام^۴.

طالع بینی بیماری‌ها

از طالع بینی و تفأل حوادث و بیماری‌ها در نسخهٔ *دقائق الحقایق* جدولیست در «باز نمودن دلایل آثار علوی و حکمش». در این جدول که بر اساس ماه‌های رومی مقرر گردیده، هر ماه به دوازده خانه تقسیم شده است که پیشگویی‌هایی از حوادث، بلاها و یا فراوانی نعمت در هر خانه جای دارد. زلزله، نکبت، ملوک، بسیاری باران، قتل در هند و نیز پیشگویی‌های طبی مانند ویا، مرگ زنان، بیماری‌های زنان، بیماری اطفال، بیماری ملوک و سلامتی زنان در جدول مندرج است (دقائق الحقایق: 84r) (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. دقائق الحقایق، ص 84r

۱ مرزعه: زن شیرده

۲ از شیرگرفتن نوزاد

۳ گشاده گردیدن

۴ گزیدن حشرات زهردار و موذی

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، متون کهن با نگرشی دیگرگونه به‌جایگاه هستی‌شناختی علم، نه در معنای علم کنونی (Science)، تحلیل و بررسی شده است. در سه نسخه *دقائق الحقایق*، *اسرار قاسمی* و *حرز الامان من فتن الزمان*، موضوعات و محتوا در سه سامانه طب حفظ‌الصحة، دستورالعمل‌های تداوی، علاجی و طالع‌بینی بیماری‌ها معرفی، تجزیه و تحلیل شده است. همچنین تفکیک بیماری‌ها به دو گروه بیماری‌های جسمی و روحی-روانی و نگرورزی به‌مقوله چشم‌زخم در عاملیت ایجاد بیماری امری متقن و تمهیداتی برای اعمال پیشگیرانه در متون وارد شده است. در دو نسخه *دقائق الحقایق* و *اسرار قاسمی*، حفظ‌الصحة یا روش‌های پیشگیری در ایجاد بیماری همراه با دستورهایی بر اساس علم طب، تعادل و بی‌تعادلی اخلاط در فصول مختلف، راهکارهایی را پیشنهاد می‌دهد. این بخش از متون براساس بنیان‌های علم طب گردآوری شده‌اند. در هر سه نسخه، دستورالعمل‌های علاجی، تداوی و تمریزی عموماً انجام اعمالی در نگاشتن، خواندن، خوراندن، نوشاندن، همراه داشتن و دماندن هستند که در زمان‌های مختص سیارات سبعة در شفایابی مؤثر دانسته شده‌اند. طالع‌بینی بیماری‌ها در نسخه *دقائق الحقایق*، موضوعی متمایز است که به پیش‌گویی و دوراندیشی در وقوع بیماری‌ها و امراض بر پایه اوقات و زمان خاص مبادرت دارد. بررسی موضوعات و محتوای متون، نشانگر سیر سنت‌نگارشی متون علوم غریبه از قرن ۷ تا ۹ است. نسخه *دقائق الحقایق* به‌گونه فزاینده‌ای تحت تاثیر منابع ترجمه شده قرون اولیه اسلامی است، در حالی که *حرز الامان* در عصر صفوی با فراگیری مذهب تشیع تحت تاثیر جنبش حروفیه و کاربرد سور و آیات قرآنی قرار گرفته است. دستورالعمل‌های *اسرار قاسمی* نیز از ترکیب منابع اولیه و بهره‌گیری از حروف، مترتب شده است، اما سور و آیات قرآنی، تصرفی در آن ندارند.

منابع

- ازدی، عبد الله بن محمد؛ اصفهانی، محمدمهدی و حمودی، هادی حسن (۱۳۸۷). *کتاب الماء*. ۳ جلد. تهران - ایران: دانشگاه علوم پزشکی ایران، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- اسرار قاسمی*، کتابت ۱۳۲۰، نسخهٔ تحریر شده بدستور کتابفروشی و چاپخانهٔ محمد حسن علمی. افشار، ایرج (۱۳۸۳). فالنامه. فرهنگ مردم، ۱۰، ۷۶-۸۱.
- براتی، پرویز (۱۳۹۵). *بادهای افسون: مقدمه‌ای بر شناخت علوم غریبه در ایران*. تهران: نشر چشمه.
- برهان، محمدحسین بن خلف (۱۳۸۰). *فرهنگ فارسی برهان قاطع*. ۱ جلد. تهران: نیما.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۶). *زندگی تقویمی مردم روزگار صفوی در آیین کتاب اختیارات علامه مجلسی*. مقالات و رسالات تاریخی، ۴، ۳۸۵-۴۱۲.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۸). *در باب نظام معرفتی علوم غریبه مروری بر کتاب حرز الامان*. مقالات و رسالات تاریخی، ۷، ۴۷۱-۴۸۴.
- حرز الامان من فتن الزمان*، متعلق به قرن ۱۰ ه.ق، محفوظ در کتابخانه مجلس به شمارهٔ ۸۶۴۱۹
- دقائق الحقایق*، متعلق به ۶۷۱-۶۷۰ ه.ق، محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه شمارهٔ Ms Persan 174
- رضائی، فائزه (۱۳۹۹). *تحلیل و شناخت نقاشی‌های نسخه دقایق الحقایق*. پایان نامه کارشناسی. تهران: دانشگاه هنر، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر.
- شرتونی، سعید (۱۳۷۴-۱۴۱۶ق). *أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد*. ۵ جلد. تهران: منظمه الاوقاف و الشؤون الخیریه دار الأسوة للطباعة و النشر.
- شمس اردکانی، محمدرضا؛ عابدتاش، حامد؛ اردشیر روحانی فرد، شیرین و محقق زاده، عبدالعلی. (۱۳۸۷). *مجموعه‌ای از آثار علوم پزشکی دانشمندان اسلامی و ایرانی*. تهران: سبزرنگ با همکاری دانشگاه علوم پزشکی تهران.
- صابری، محمدرضا (۱۳۹۷). *علم چیست؟ جستارهایی دربارهٔ فلسفه، پژوهش و آموزش علم*. تهران: اختران.
- قزوینی، طاهر بن احمد (۵۷۳ق). *یواقیت العلوم و دراری النجوم*. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه (۱۳۴۵). تهران: اطلاعات.
- گوهری فخرآبادی، مصطفی (۱۳۹۹). *زمانه، زندگی و کارنامه ملا حسین واعظ کاشفی*. قم: پژوهشکده علوم و فرهنگ اسلامی.
- مجیدزاده، یوسف (۱۳۸۰). *تاریخ و تمدن بین‌النهرین*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد و فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۴ق-۱۹۹۴م). *تاج العروس من جواهر القاموس*. ۱۷ جلد. تصحیح و تنظیم علی شیری. بیروت: دار الفکر.
- مهبیار، رضا و بستانی، فواد افرام (۱۳۷۵). *فرهنگ ابجدی*. ۱ جلد. تهران: اسلامی.
- میرخواند، محمد (۱۳۳۹). *روضه الصفا*. تهران.

Westermarck. (1973). *Pagan survivals in Mohamedan civilization*, Amsterdam.

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/paranormal> (5/21/2023).